

Wczesny i późny biblijny język hebrajski: o możliwościach chronologicznego wyjaśniania różnic językowych w Biblii Hebrajskiej

Słowa kluczowe: biblijny język hebrajski, wczesny (klasyczny/standardowy) i późny biblijny język hebrajski, model chronologiczny, krytyka tekstu, krytyka literacka, datowanie tekstów Biblii Hebrajskiej, socjolingwistyka historyczna, analiza wariantów językowych

Key words: Biblical Hebrew, Early (Classical/Standard) Biblical Hebrew and Late Biblical Hebrew, periodization of language, textual criticism, literary criticism, dating of the Hebrew Bible texts, historical sociolinguistic, variationist analysis

Streszczenie

Artykuł przedstawia dyskusję dotyczącą chronologicznego interpretowania różnic językowych w biblijnym języku hebrajskim. Pomimo rozpowszechnionego posługiwania się klasyfikacją wczesny/klasyczny/standardowy i późny biblijny język hebrajski, model chronologiczny zawiera trudne do pokonania trudności, przede wszystkim ze względu na stan źródeł (dominacja średniowiecznego TM, złożoność literacka i trudności tekstowokrytyczne, problematyczne datowanie). Coraz częściej postuluje się stosowanie metodologii historycznej socjolingwistyki (analiza wariacji językowych) w badaniach nad starożytnym językiem hebrajskim. Konieczne są interdyscyplinarne badania, które mogłyby łączyć ze sobą rezultaty badań biblistycznych (krytyka tekstu i krytyka literacka) z analizami socjolingwistycznymi. Na chwilę obecną wspieranie datowania tekstów biblijnych na podstawie cech językowych jawi się jako bardzo wątpliwe.

---

* Dr hab. Jakub Slawik, prof. ChAT, jest kierownikiem Katedry Wiedzy Starotestamentowej i Języka Hebrajskiego w Wydziale Teologicznym ChAT i prodziekanem Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

Abstract

The contribution shows a dispute over periodization of Biblical Hebrew. A strong conviction of development from Early/Classical/Standard Biblical Hebrew to Late Biblical Hebrew still dominates in spite of problems, which were presented in many studies. Difficulties of the conventional periodization derive from source conditions: priority of the medieval MT, which calls for textual and literary criticism, questionable dating of biblical books and texts. In the last decades there were presented important studies in historical linguistics of Biblical Hebrew (variationist analysis) but there is still a need for collaboration between biblical studies (literary and textual criticism) and historical linguistics. For now the linguistic dating of biblical writings seems to be very doubtful.

1. Wprowadzenie

W pracach egzegetycznych powszechnie wskazuje się na cechy językowe ksiąg, zwłaszcza uważanych za stosunkowo późne, mające poświadczać ich późne datowanie (na okres perski czy helleński). Ja również posługiwałem się argumentami językowymi (głównie leksykalnymi), np. dla wsparcia późnego datowania Hi (Sławik 2010, 726). Jednak nowsza literatura zajmująca się analizowaniem fenomenów językowych w starożytnych tekstach hebrajskich, a więc przede wszystkim biblijnych, apokryficznych, ze zwojów z Pustyni judzkiej oraz Miszny, pokazuje, jak niepewne okazuje się taka argumentacja. W niniejszym artykule zamierzam przedstawić niezwykle interesujące, a w polskiej literaturze praktycznie nieobecne zagadnienie: spór o wczesny czy klasyczny *versus* późny biblijny język hebrajski.

Współcześni badacze, przede wszystkim z krajów anglojęzycznych i Izraela, stosując tego rodzaju terminologię, pojęcie klasycznego, ewentualnego wczesnego biblijnego języka hebrajskiego odnoszą do cech językowych, w pierwszym rzędzie gramatycznych i leksykalnych, mających charakteryzować teksty przedwygnaniowe, a późnego języka – do tekstów powygnaniowych (pojawia się określenie „okres perski”). Epoka wygnaniowa może być przy tym postrzegana jako odrębny

okres. Do późnych tekstów zalicza się w pierwszym rzędzie 1-2Krn oraz Ekd-Ne, które w biblistyce bywają określane mianem Kronikarskiego dzieła historycznego¹, a także Dn czy Est. Ich język porównuje się najczęściej z księgami, zaliczanymi tradycyjnie do tzw. Deuteronomistycznego dzieła historycznego (prorocy wcześniejsi w Biblii Hebrajskiej), a szczególną wagę przywiązuje się do przekazów paralelnych z 1Sm-2Krl i z 1-2Krn. Taka klasyfikacja siłą rzeczy wywołuje u tych, którzy nie wyobrażają sobie badań biblijnych bez metody historyczno-krytycznej (przede wszystkim w Niemczech i Skandynawii), konsternację, gdyż takie ogólne datowanie wymienionych ksiąg i tekstów zostało porzucone już dziesiątki lat temu. W ogóle datowanie ksiąg biblijnych stało w dużej mierze niepewne czy wręcz niemożliwe (por. przykładowo uwagi w Barton 2014, 8-9).

2. Początkowe badania

U podstaw współczesnej dyskusji o możliwościach chronologicznego ujmowania zjawisk językowych w biblijnym języku hebrajskim oraz badań nad zmianami językowymi w biblijnym hebrajskim – poza uwagami obecnymi w klasycznej gramatyce W. Geseniusa (1813)² – legło studium Arno Kropata (1909). Wychodząc od tego opracowania, R. Polzin w pracy *Late Biblical Hebrew: Toward an Historical Typology of Biblical Hebrew Prose* (1976) przeanalizował język 1-2 Krn, Ekd-Ne, w których wyróżnił tzw. memoriał Nehemiasza, oraz źródła P Pięcioksięgu, odróżniając P^G i P^S. Jego zdaniem da się wyznaczyć 19 cech gramatyczno-syntaktycznych oraz 84 leksykalnych późnego biblijnego języka hebrajskiego. W swym studium starał się ponadto ustalić, które z nich wynikały z wpływu języka aramejskiego.

¹ Nie zajmuję się tutaj kwestią, czy w ogóle można mówić o takim dziele – do tego Stein 2008, 254-255; inaczej jeszcze Schmidt 1997, 137-138.143-145.

² Wiele razy poprawiana, uzupełniana i opracowywana. Ostatnie, 28. wydanie: *Wilhelm Gesenius' Hebräische Grammatik: völlig umgearbeitet von Emil Kautzsch*. 1909. Leipzig: Vogel, było wielokrotnie drukowane.

Cechami późnego biblijnego języka hebrajskiego niezwiązanymi z wpływami aramejskimi miałyby być:

- 1) radykalna redukcja użycia מִן z sufiksami;
- 2) wzrost użycia מִן z rzeczownikiem w znaczeniu mianownikowym (np. 1Krn 16,39); 3) używanie kataforycznego suf. (gen.) wraz z rzeczownikiem oraz rzeczownika z ל lub לִי dla wyrażenia posiadania (np. 1Krn 7,9; 2Krn 31,18; 2,62);
- 4) rzeczowniki kolektywne prawie bez wyjątku składniowo funkcjonują jak pl. (1Krn 13,4);
- 5) tendencja do używania pl. tam gdzie wcześniej stosowano sg. (np. 1Krn 5,24 por. z Lb 16,2; Rdz 6,4);
- 6) w 1-2Krn obserwuje się prawie całkowity brak inf. abs. w funkcji inf. intensyfikującego i zupełny brak inf. abs. w poleceniach (np. por. 2Sm 24,12 z 1Krn 21,10);
- 7) rzadkie użycie inf. cs. z כּ i כֹּ, który występuje cztery razy rzadziej w 1-2Krn i Ezd-Ne, i sporadycznie łączenie tej konstrukcji z czasownikiem היה (por. 2Krn 29,29);
- 8) powtórzenie wyrazów w sg., co znaczeniowo odpowiada łac. *quivis* (np. „każdy pojedynczy” w 2Krn 19,5);
- 9) zlanie się form suf. 3 pl. fem. z masc. (np. 1Krn 23,22; 2Krn 29,3), z kolei tylko dwa razy w 1-2Krn pojawia się z *nun* (*energicum* w 1Krn 21,10; 2Krn 18,20);
- 10) poza jednym wyjątkiem brak w 1-2Krn długiej formy 1 os. impf. (coh.), za to jest ona częsta w przypadku impf. cons. w Ezd-Ne i Dn;
- 11) יָהִי stało się rzadkie w Krn i późniejszych tekstach (tylko pięć razy w 1-2Krn, a w porównaniu z księgami zaliczanymi do Deuteronomistycznego dzieła historycznego mamy minus 21 razy);
- 12) w 1-2Krn i Ezd-Ne liczebniki główne konstruowane są przede wszystkim jako apozycje ze skłonnością do umieszczania rzeczownika przed liczebnikami i używane prawie zawsze rzeczownikami w pl. (np. 2Krn 3,15 por. z 1Krl 7,16);
- 13) w 1-2Krn i Ezd-Ne przybiera wyrażnie konstrukcji inf. cs. z ל.

Z wpływów aramejskich miałyby wynikać następujące cechy w późnym biblijnym języku hebrajskim:

- 1) szyk części mowy w miarach: najpierw materiał mierzony czy ważony, a potem miara lub waga, a następnie liczebnik (np. 1Krn 22,14), przy czym w 1-2Krn prawie zawsze rzeczownik oznaczający materiał stoi w sg., a miara w pl.;
- 2) dla tzw. acc. bardzo często używa się ל;
- 3) częsty brak asymilacji nun z נן przed rzeczownikami bez przedimka;
- 4) w 1-2Krn i Ezd-Ne używa się ל przed ostatnim elementem w listach: 1Krn 28,1; 29,6; 2Krn 24,12; 26,14, przy czym zjawisko to nie jest bynajmniej ograniczone do tych ksiąg;
- 5) przymiotnikowe użycie רבם przed rzeczownikiem (np. Ne 9,28; 1Krn 28,5; Przy 19,21; do tej grupy przypadków nie można zaliczać konstrukcji chiastycznych);
- 6) użycie ל ער przed rzeczownikami (np. 1Krn 4,39; 23,25); ogólnie rzecz biorąc, chętnie multiplikuje się użycie ל.

Za przykłady leksykalnych elementów typowych dla późnego języka biblijnego mogą posłużyć: אֲבֹל („rzeczywiście”, „prawdziwie”), אָדָּם w znaczeniu przeciwnym czy ograniczającym („jednak”, „tylko”), אֲנִיחַ („list”), אֵלֶּיךָ (rodzaj drzewa) czy zaimek osobowy אָנִי (choć odnotowuje jego obecność w ugaryckim) itp. R. Polzin sądził jednak, że leksykografia dostarcza mniej wiarygodnych podstaw dla interpretacji chronologicznej niż gramatyka, składnia (1976, 123).

3. Problematyzowanie chronologicznego ujęcia biblijnego języka hebrajskiego w nowszych badaniach

Po dziś dzień podstawą dla interpretacji odmienności językowych w biblijnym języku hebrajskim i podziału na wczesny i późny biblijny język hebrajski pozostają różnice obserwowane pomiędzy językiem 1Sam-2Krl (Deuteronomistyczne dzieło historyczne), a 1-2Krn (Young 2003, 1-2) oraz Ezd-Ne i Dn, mimo że datowanie poszczególnych ksiąg, fragmentów, a nawet wierszy stało się całkowicie sporne. Pomimo

wyraźnej dominacji w dyskusji TM, który uchodzi za wzorcowy tekst w biblijnym hebrajskim, pod uwagę bierze się dalsze świadectwa tekstowe. Są to, z jednej strony, teksty i inskrypcje hebrajskie, także językach – które dla ułatwienia nazwę – ościennymi, w tym teksty asyryjskie, akadyjskie i egipskie, a z drugiej strony, teksty z Pustyni judzkiej (głównie qumrańskie) oraz misznaickie (tj. wczesnego rabinizmu). Ta druga grupa tekstów ma służyć poszukiwaniu jednoznacznie późnych form językowych. Postulowano ponadto obecność w 1Sam-2Krl starszych źródeł, które mogłyby być świadectwem chronologicznie wczesnych fenomenów językowych. Towarzyszyło temu wprowadzanie dalszych kategorii czy oznaczeń dla poszczególnych domniemanych faz rozwoju języka hebrajskiego, takich jak: archaiczny język hebrajski, który ma być reprezentowany przez najstarsze fragmenty poetyckie (Sdz 5; Wj 15) czy standardowy biblijny język hebrajski, w przypadku którego zatarła się granica, jaką miało być wygnanie, jako że ma to być język obecny przede wszystkim w tekstach narracyjnych wcześniejszych niż 1-2Krn i Ezd-Ne (żeby pokazać niejasności, powyżej przedstawiony R. Polzin do późnego języka zaliczał P, podczas gdy A. Hurvitz widział w nim standardowy język biblijny).

W ostatnich dekadach zaprezentowano ogromną ilość studiów analizujących poszczególne fenomeny językowe, próbujące uporządkować chronologicznie zmienności w gramatyce, leksyce czy morfologii języka hebrajskiego albo odwrotnie podważyć taki sposób wyjaśniania odmienności językowych. Formułowane wnioski są, co nie może w żaden sposób dziwić, całkowicie rozbieżne. Książka *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology* (Young 2003) to przykład publikacji, która prezentuje całe spektrum badań z początku XXI wieku, broniących modelu chronologicznego i go podważających. Dla zobrazowania omawianej kwestii warto pokrótce przedstawić kilka przykładowych studiów z interesującego nas zakresu (nie tylko z tego tomu), które chcący lub niechcący stawiają pod znakiem zapytania model chronologiczny

S.E. Fassberg (2008) w studium “The Infinitive Absolute as Finite Verb and Standard Literary Hebrew of the Second Temple Period”, jak widać z samego tytułu, lokuje się po stronie tych, którzy opowiadają się za chronologiczną interpretacją obserwowanych różnic językowych (tak samo jak Joosten 2015; Hurvitz 2014, 1-12; Eskhult 2003 i in.). Użycie inf. abs. w funkcji osobowej formy czasownika ma wzrastać w późnym biblijnym języku hebrajskim, ale obecne było już nawet w korespondencji z El-Amarny czy w języku fenickim i ugaryckim. Stąd w jego stosowaniu w późnym języku biblijnym S.E. Fassberg dostrzega (świadomą) archaizację. W konsekwencji postuluje, by mianem standardowego języka hebrajskiego objąć język, który cechuje powygnaniowe księgi Biblii Hebrajskiej, zwoje qumrańskie oraz hebrajską wersję Syr i który łączy w sobie cechy klasycznego i późnego języka biblijnego (inaczej niż Hurvitz 2014, 1-12, który pomimo takich procesów jak archaizacja ostro rozgranicza klasyczny od późnego języka hebrajskiego)³. Wbrew przekonaniu S.E. Fassberga zarówno sposób wyjaśnienia częstotliwości stosowania inf. abs. w funkcji czasownika w formie osobowej, jak i postulat takiego a nie innego ujęcia kategorii standardowego języka, świadczą o bardzo ograniczonych możliwościach modelu chronologicznego.

S. Morag (1988) poddaje analizie 10 nieleksykalnych cech języka hebrajskich tekstów qumrańskich (ich lista: 151-152) w relacji do tekstów biblijnych i misznaickich. W jego opinii wiele z nich należy wiązać z procesami fonologicznymi, tj. z odmiennym niż w Biblii Hebrajskiej akcentowaniem słów, co może być związane z wpływem języka aramejskiego. Do nich zalicza na przykład ściągnięcie, kontrakcję końcowego *-aw*, poświadczoną jedynie w Qumran, czy tzw. czasowniki złożone (היה + ptp.), które są szczególnie typowe dla późnego języka biblijnego. Dochodzi do wniosku, że nie może być mowy o linii rozwojowej

---

³ Podobnie na problematykę łączącą standardowy i późny język hebrajski w tomie Young 2003 wskazują P. R. Davies (2003) czy M. Ehrensverd (2003).

biegnącej od późnego języka biblijnego do języka hebrajskiego teksów z Qumran, a potem do Miszny.

S. Gevirtz (1986) bada dwie konstrukcje uważane za typowe dla późnego biblijnego języka hebrajskiego: syndetyczne połączenie powtarzających się rzeczowników, zwane też konstrukcją-*quivis* (w przeciwieństwie do asyndetycznego w klasycznym biblijnym, mającego inne znaczenie), oraz st. cs. łączący dwa rzeczowniki w liczbie mnogiej (np. 1Krn 14,1). Konstrukcje te, które miały jakoby cechować późny język biblijny, pojawiają się w językach fenickim, ugaryckim, akadyjskim czy tzw. północnym dialekcie (tj. przedwygnaniowych tekstów z północnego Izraela). Zaś w 1-2Krn występują obok konstrukcji uznawanych za klasyczne. A zatem można wnioskować, że w rzeczywistości są to jedynie niedające się różnicować chronologicznie warianty stylistyczne. Można by dodać uwagę, że ich chronologiczne różnicowanie wymagałoby postulowania daleko posuniętej krytyki integralności literackiej, znacznie radykalniejszej niż w klasycznej metodzie historyczno-krytycznej, i stylistycznego rygoryzmu.

Przy tej okazji warto wspomnieć o jeszcze jednym z aspektów podnoszonych w ramach modelu chronologicznego: domniemanym związku późnego biblijnego języka hebrajskiego z dialektem (?) północnoizraelskim w przedwygnaniowym Izraelu. Jednym z przyczynków chciał być artykuł Richarda M. Wright (2003), który próbował zademonstrować takie wpływy na sześciu przykładach (np. fraza $X\text{ } X\text{-}^{\text{ל}}$; także Young 2009 uważa czynnik geograficzny za istotny).

J.A. Naudé (2003) w teoretycznej rozprawie podkreśla, że zajmując się językiem, trzeba mieć na uwadze nie tylko czas, ale również jednostkę i społeczeństwo oraz zróżnicowane procesy tworzenia wariantów i zmian językowych oraz ich rozpowszechniania. Język podlega bowiem ciągłym zmianom. Ponadto trzeba uwzględnić różnice pomiędzy językiem mówionym i pisanym, co nie pokrywa się w prosty sposób z oralnością i piśmiennością kultury. Nawet wydawałoby się typowe dla późnego języka formy gramatyczne, takie jak użycie ל z dopełnieniem

bliższym (wpływ języka aramejskiego) czy wyraźnie rzadsze formy czasownikowe cons., nie dają się wyjaśnić jedynie za pomocą jednego kryterium – czasu (chronologicznego). Różnice pomiędzy wczesnym i późnym językiem w Biblii Hebrajskiej są względne i w rzeczywistości odzwierciedlają style, dialekty, idiolekty (np. czasownik נסב w Ez) czy pochodzenie tekstów. Nie może być mowy o zunifikowanym biblijnym języku hebrajskim w jakimkolwiek okresie.

Nie brakuje publikacji stawiających pod znakiem zapytania chronologiczne interpretacje różnic językowych. Bez trudu można podawać przykłady zmian językowych, które nie dają się wyjaśnić chronologicznie. Nawet nie zajmując się bezpośrednio zmianami językowymi w Biblii Hebrajskiej, natrafia się na odmienności językowe. W niezwykle ważnym dla rozumienia Starego Testamentu oraz chronologii historii dawnego Izraela podaniu o reformie Jozjasza zwraca uwagę używanie w nich form czasownikowych⁴. Czy znacząco malejąca liczba czasowników cons. (*waw-pf.* i *impf. cons.*) jest późnym fenomenem językowym? W kronikarskiej relacji o reformie kultowej Jozjasza (2Krn 34,3-7) posłużono się jedynie pf. (7 razy) i impf. cons. (6 razy). Jednocześnie z całą pewnością „wczesna” inskrypcja z okresu pierwszej świątyni i to z południa (Jerozolimy) – inskrypcja Sziloam, czyli z tzw. tunelu Hiskiasza/Ezechiasza⁵, przypomina w zakresie stosowania „czasów” późny biblijny język hebrajski – odnajdziemy w niej tylko perfekta i jedno impf. z *waw*, na pewno impf. cons. (zdanie skutkowe)⁶. Albo inne pytanie: czy prolog Hi 1-2 i epilog Hi 42,10-17 jest językowo późny? A. Hurvitz (1974, 17-34) wskazuje na 7 form językowych, mających świadczyć o tym, że język ram narracyjnych Hi przynależy

⁴ W relacji deuteronomistycznej z 2Krl 22-23 zagadnienie to szczegółowo analizuje Pietsch 2004-2007.

⁵ O nielingwistycznej problematyce związanej z tą inskrypcją i tunelem (oraz historii jego odkrywania) Reich 2011 (zwł. 15-32.137-138.148-205.249-261.314-317).

⁶ Inskrypcję, jej rekonstrukcję, przekład i komentarz można znaleźć w Ahituv 2008, 19-25.

do późnego biblijnego języka hebrajskiego: użycie przyimka על w miejsce innych przyimków; początkowe שָׁמוּ ... אִישׁ הָיָה, które ma jedyną paralelę w Est 2,5⁷; רִזַּק אָפָּר („posypać prochem”, 2,12) jako kalka językowa z aramejskiego; podobnie עַר (1,18) w TM może być arameizmem i odpowiadać עוּר; נִבְלָה (42,7), które odnosi się do Bożego działania; אֶחָרֵי־זֹאת, które można znaleźć jeszcze tylko w Ezd 9,10 (oraz w postaci אֶחָרֵי כָּל־זֹאת w 2Krn 21,18; 33,20); קָבַל pi. („otrzymać”, 2,10) oraz postać szatana. Z drugiej strony nawet J. Joosten (2013, 347-357), uważający model chronologiczny za użyteczny, obok form wskazujących na związki z późnym biblijnym językiem dostrzegł typowe cechy zaliczane do klasycznego języka hebrajskiego, takie jak iteratywny pf. cons. (1,4-5); וַיְהִי, po którym następuje zdanie czasownikowe (7 razy) lub פִּי z czasownikiem w pf. (1,5); wyrażenie אִי מִזֶּה (2,2). Stąd językowo należałoby jego zdaniem opowiadanie z Hi umieścić w okresie przejściowym (wypędzenie babilońskie)⁸.

4. Analiza wariacji językowych: Dong-Hyuk Kim *versus* Ian Young i Robert Rezetko

Nowy impuls dyskusji o zmianach językowych nadała analiza bazująca na socjolingwistyce (zob. też powyżej przywołane opracowania). D.-H. Kim (2013, 1-4.28-39) zrelacjonował dotychczasową dyskusję dotyczącą możliwości chronologicznego wyjaśnienia fenomenów językowych – przede wszystkim A. Hurvitz kontra I. Young, R. Rezetko, M. Ehrensverd. O ile I. Young, R. Rezetko, M. Ehrensverd (zwł. Young, Rezetko 2009) mieli się sprzeciwiać chronologicznej interpretacji zmian językowych między innymi ze względu na długotrwałość procesów redakcyjnych, niepewne datowanie ksiąg biblijnych, w tym trudne do zaakceptowania przedwypnaniowe datowanie piśmiennictwa deuteronomistycznego, niemożność potwierdzenia przełomowej roli wypędzenia

⁷ Zob. też Strauß 2001, 554.

⁸ Warto przywołać tutaj obserwację z Rezetko, Young 2014, 86, że ramy narracyjne Hi liczą zaledwie 749 słów.

czy nadmierne znaczenia przypisywane TM (np. w stosunku do zwojów znad Morza Martwego), to A. Hurvitz próbował argumentować, że jeśli redagowanie mocniej ingerowałoby w język, to należałoby oczekiwać większej homogeniczności językowej ksiąg Biblii Hebrajskiej i obstawał przy trwałości spółgłoskowego tekstu (zmiany ortograficzne i fonologiczne były dla niego w tym kontekście bez znaczenia). Oponenci zauważali jednak, że redakcje miały charakter okazjonalny i niesystematyczny, tak że trudno byłoby mówić o ich głęboko ujednocającym charakterze. Choć D.-H. Kim w szczególny sposób docenił osiągnięcia A. Hurvitz, to dostrzega w jego podejściu szereg problemów (2013, 37-39), gdyż fazy rozwojowe języka hebrajskiego różnią się jedynie częstotliwością występowania określonych fenomenów językowych, a ponadto trzeba brać pod uwagę problematyczność związaną z ich dystrybucją, późne pochodzenie świadectw pozabiblijnych (od III w. p.n.e.) i ich odmienną formę (gatunek) oraz niestabilność danych leksykalnych. Z dotychczasowej dyskusji ma zatem wynikać (2013, 4), że rozróżnienie pomiędzy wczesnym i późnym biblijnym językiem hebrajskim jest kwestią częstotliwości występowania wariantów i zmian językowych oraz tendencji w ich używaniu. Wczesny język zawiera cechy późnego, a późne teksty cechy wczesnego języka. Powstaje więc pytanie, czy da się ustalić empiryczne kryteria dla oceny językowego charakteru tekstów mających „mieszana” naturę. Na tak postawione pytanie D.-H. Kim odpowiada zasadniczo pozytywnie, a drogą do ich prowadzącą ma być socjolingwistyczna analiza wariantów językowych (*Variationist Approach*). Wariacja jest bowiem zasadniczym komponentem języka, a nie wyjątkiem. Wariacje nie są dowolne czy przypadkowe, lecz multiplikowane systematycznie przez faktory lingwistyczne i społeczne. Odróżnia się wariację od zmiany językowej – zmiana związana jest z rozpowszechnianiem w społeczności i wypieraniem innego wariantu. D.-H. Kim zdaje sobie sprawę z ograniczoności takiej analizy w przypadku starożytnego języka hebrajskiego (brak metadanych i pierwotnych tekstów, problematyka ich datowania, nieposiadanie pojedynczego autora), to

jednak uważa ją za wartościową. Z tym wiąże się jednak szereg (problematycznych) postulatów. Podstawą tekstową jest TM (z wyłączeniem partii aramejskich) – tekst zachowany, a nie zrekonstruowany. Zasadniczo nie wyróżnia się warstw redakcyjnych (co na przykład nie dotyczy podziału na Iz 1-39 i 40-66, choć z drugiej strony lingwistycznie Jr ma być wystarczająco homogeniczna; 2013, 66-71). Zakłada też, że istnieją solidne podstawy datowania biblijnych ksiąg i tekstów⁹. Przedmiotem analizy stają się warianty gramatyczne (morfologiczne i składniowe), leksykalne i frazeologiczne, na ile możliwe zbliżone znaczeniowo. Bierze się oczywiście pod uwagę zmienne niezależne (datowanie, i to pomimo braku nielingwistycznych metadanych, rodzaj tekstów, w tym bliskość do mowy), rodzaje zmian językowych (wariant a zmiana, zmiany odgórne i oddolne¹⁰) oraz rozpowszechnianie nowych wariantów (w kształcie „S”: na początku następuje powoli, by po przekroczeniu około 15% przejść od etapu „początkowego” do „nowego i energicznego” przyspieszonego zwrotu, przy powolnym wypieraniu dawnych form; 2013, 56-62.95-96)¹¹. Większość tekstów danego okresu musi zawierać wariant, by został uznany za autentyczny, stąd uwzględniać można jedynie zmiany obecne w wielu tekstach (2013, 85-95)¹². Analizę wariantów wypróbujemy na 8 przykładach (lista: 97)¹³. Po ich analizie

⁹ Do tego 2013, 66-79 (tabela: 79); wyklucza korpusy tekstów, których datowanie uważa za niepewne. Z dzisiejszej perspektywy trzeba jednak zauważyć, że możliwości datowania tekstów ocenia nadmiernie pozytywnie.

¹⁰ 2013, 91-92: oddolne to naturalne procesy zmian, związane z niższymi klasami społecznymi, podejmowane nieświadomie, zaś odgórne są związane ze społecznym prestiżem i pojawiają się wpierw w literaturze (wysokiej) czy w sformalizowanym kontekście.

¹¹ Autorów tekstów dzieli przy tym na innowatorów, wczesnych adaptatorów i konserwatystów językowych (88-89).

¹² Z tego powodu odpada m.in. klasyczny przykład dla chronologicznej interpretacji הַמֶּלֶךְ w 1Sm-2Krl vs. הַמֶּלֶךְ w 1-2Krn (por. ponownie Hurvitz 2014, 94-97, który najwyraźniej nie znał krytyki D.-H. Kima).

¹³ Są to: 1) זֶהָם vs. זֶהָהֵם; 2) הָנְהָ/נְהָי + כֶּ/בֶּ + inf. cs. vs. וְ + כֶּ/בֶּ + inf. cs.; 3) הַמֶּלֶךְ + imię króla vs. imię króla + הַמֶּלֶךְ; 4) ...בֵּין...בֵּין vs. ...ל...ל...בֵּין; 5) בֵּית יְהוָה vs. בֵּית הָאֱלֹהִים.

(2013, 97-150), z której wynika, że jedynie w przypadku קָהָל/עֵדָה analiza wariantów nie daje możliwości chronologicznego wyjaśnienia, sformułował następujące wnioski (2013, 151-160). W lingwistycznej analizie zmienności językowych trzeba brać pod uwagę dystrybucję i akumulację wariantów. Choć przeciwnicy modelu chronologicznego mają rację, że dane są ambiwalentne, to jednak próbne analizy wskazują na istnienie autentycznych zmian językowych mających wymiar chronologiczny. Z kolei odrzucenie chronologicznego wyjaśnienia stawiałoby przed koniecznością wskazania innych czynników uzasadniających obserwowane zmiany. Wprawdzie rolę mogą odgrywać nie tylko czynniki chronologiczne (co było widoczne w przypadku קָהָל/עֵדָה), to jednak najczęściej chronologia dobrze wyjaśnia zaistniałą zmianę. Choć socjolingwistyka potwierdza model chronologiczny, to jeszcze nie dowodzi możliwości lingwistycznego datowania tekstów (ze względu na złożony charakter zmian, zwłaszcza w przypadku nieświadomych zmian oddolnych; z kolei dawne formy mogły być trwałe, a trendy zmienne). Stąd datowanie lingwistyczne A. Hurvitza opiera się zdaniem D.-H. Kima na słabych podstawach metodologicznych¹⁴. Trzeba zrewidować też inną tezę A. Hurvitza, że wygnanie (które mogło oczywiście oznaczać wzmocnienie czynników zewnętrznych) wyznaczyło cesurę pomiędzy wczesnym a późnym biblijnym językiem hebrajskim, bo zmiany bynajmniej nie były nieodwracalne i czasami nie pokrywają się z wygnaniem (jak w przypadku זַעַק/צַעַק). Zmiany następowały stopniowo i nie ma okresu przełomowego, tak że występowanie mieszanki wariantów nie jest niczym niezwykłym. W zestawieniu z badaniami socjolingwistycznymi (także historycznymi) innych języków zaskakuje w Biblii Hebrajskiej duża ilość zmian odgórnych, co potwierdza, że jest ona produktem elit społecznych. D.-H. Kim zdawał sobie sprawę z tego, że przedstawił dopiero próbne analizy oraz pominął pozabiblijne źródła, kwestię zróżnicowania geograficznego i dialektów.

6) מִמְלָכָה vs. מְלָכּוּת; 7) עֵדָה vs. קָהָל; 8) זַעַק vs. צַעַק.

¹⁴ Taki wniosek formułuje też Person 2010, 34.

Analizę wariacji językowych postulują również krytycy modelu chronologicznego. Bardziej całościowo krytyka taka została sformułowana w dwóch pozycjach książkowych: Young, Rezetko 2009 oraz Rezetko, Young 2014. Jak sądzę, dalsza dyskusja o możliwościach chronologicznego interpretowania obserwowanych różnic językowych nie może być kontynuowana bez uwzględnienia zasadniczej, metodologicznej krytyki zaprezentowanej w R. Rezetko i I. Young (2014). Bez wątplenia lingwistyka historyczna nie może się obyć bez krytyki tekstu i krytyki literackiej, i na odwrót. Lingwistyka historyczna niezwykle rzadko zajmuje się datowaniem zjawisk językowych, wszelkie tego rodzaju próby są dyskusyjne i mało wiarygodne. Wyjątkiem, ich zdaniem, chcą być bibliści i hebraiści. Poddać krytyce trzeba również same określenia wczesny czy późny biblijny język hebrajski, bo w rzeczywistości można mówić jedynie o klasycznym hebrajskim języku biblijnym dla całości świadectw przedmisznaickich, a rozróżniać można jedynie formy standardowe i niestandardowe, a więc standardowy klasyczny i peryferyjny klasyczny język hebrajski. Idealnie rzecz biorąc, porównania lingwistyczne należy przeprowadzać na źródłach homogenicznych, tego samego rodzaju, tej samej formy literackiej, napisanych w tym samym dialekcie, okresie czasu, na źródłach oryginalnych, nie kopiach, powstałych w takim samym środowisku społecznym itp. Co więcej, do analizy wariacji językowych potrzebne byłyby źródła bliskie językowi mówionemu. W przypadku lingwistyki historycznej są one rzadko dostępne, a przynajmniej trzeba sobie ten fakt wyraźnie uzmysławiać. Spisane źródła praktycznie zawsze są heterogeniczne czy heteronomiczne, a co dopiero tak starożytne źródła jak Biblia Hebrajska. Dlatego lingwistyczne analizy porównawcze muszą być poprzedzone kompleksowymi badaniami filologicznymi, które obejmują nie tylko morfologiczno-gramatyczno-leksykalną analizę tekstu jako zamkniętego „systemu”, ale i to, czym zwyczajowo zajmuje się metoda historyczno-krytyczna. Ogromną wagę ma ustalenie przedmiotu badań lingwistycznych, a więc krytyki tekstu, bez której – wbrew m.in. D.-H. Kimowi – nie można się obejść. W przypadku klasycznego

języka hebrajskiego inskrypcje stanowią tylko 1,25% ogólnej liczby tekstów (liczone wg ilości słów), stąd ich ograniczona wartość analityczna, zwoje znad Morza Martwego to 25% źródeł (15% w przypadku tekstów niebiblijnych), co oznacza, że główne źródła, jakimi dysponujemy, to średniowieczne manuskrypty biblijne. TM nie odzwierciedla w żaden sposób oryginalnego języka autorów i redaktorów ksiąg biblijnych, tak że absurdalne jest rozpowszechnione wśród hebraistów założenie, że TM reprezentuje język pierwotnych kompozycji. Nawiązując do E. Tova (por. Tov 1997), R. Rezetko i I. Young zaznaczają, że teksty qumrańskie poświadczają istnienie pluralizmu tekstowego. Nie ma więc możliwości rekonstrukcji „oryginalnego” tekstu, a w analizie tekstowokrytycznej warianty przeważnie nie dają się rozróżnić na wcześniejsze i późniejsze pod względem językowym. Wszelka zakładana periodyzacja (datowanie) jest intuicyjna, wyidealizowana, relatywna – w badaniach hebraistycznych dominuje mit homogeniczności okresów językowych. Bezpośrednim świadectwem przedwygnaniowego języka, jego gramatyki, ortografii (i fonologii) mogą być tylko inskrypcje, których jest dramatycznie mało. Natomiast teksty Biblii Hebrajskiej reprezentują pod tym względem w całości późniejszą formę językową. Nawet jeśli powstałyby one przed wygnaniem, to zostały w późniejszych czasach poddane całkowitemu przepracowaniu. Wprawdzie można prowadzić lingwistyczne analizy (zróznicowania językowego), ale nie możemy sobie wyobrazić, że mówimy np. o języku proroka Jeremiasza. Można się zgodzić, że 1-2Krn, Ezd-Ne, Est, Dn mają wyższą akumulację niepospolitych cech językowych, ale z tego nie da się wnioskować, że wynikają one z ich przedmasoreckich cech językowych. W rzeczywistości chodzi o płynne detale, które równie dobrze mogą być wynikiem przekazywania, a nie kompozycji ksiąg. W tej sytuacji:

„historycznolingwistyczne badanie biblijnego języka hebrajskiego powinno mieć na celu odnotowywanie, klasyfikowanie i ewaluację pojedynczych elementów językowych, procesów tworzenia wariantów i zmian w poszczególnych kompozycjach i manuskryptach, nie tylko

czy głównie w TM czy w zbiorze ksiąg biblijnych, czy z perspektywy konwencjonalnego datowania biblijnego języka hebrajskiego” (2014, 57).

W lingwistyce historycznej biblijnego języka hebrajskiego R. Rezetko i I. Young postulują zastosowanie dwóch metod, których funkcjonowanie demonstrują wpierw na przykładach z literatury angielskiej, hiszpańskiej czy francuskiej, by potem przejść do przykładów z biblijnego języka hebrajskiego.

Pierwsza metoda to *Cross-Textual Variable Analysis* (CTVA {2014, 59-210}), co można by oddać po polsku jako analiza wariacji językowych w różnych poświadczeniach tego samego tekstu. To analiza różnych wersji lub manuskryptów tego samego tekstu – paralelne teksty w TM lub te same teksty w Sam, TM i Q (tzw. literatura wielowersjowa) – w poszukiwaniu różnic językowych, wzorów tych różnic i ich społeczno-lingwistycznych przyczyn, czyli analiza wariacji i zmian w poświadczeniach tekstów paralelnych. W przypadku języka biblijnego poza ramami CTVA pozostają różnice ortograficzne i przypadki, gdy dochodzi do zmian w treści. Z wyjątkiem Iz i 1Q^a nie przeprowadzono dotychczas tego rodzaju systematycznej analizy porównawczej. Niechęć badaczy wynika z faktu, że analizy, które zostały wykonane, pokazały, że żaden manuskrypt qumrański nie reprezentuje ani wczesnego, ani późnego języka biblijnego, lecz są językowo mieszane. Jednak to, co można i trzeba zrobić, to poddać analizie warianty językowe paralelnych tekstów, i to bez założeń co do ich autorstwa czy datowania (pamiętając przy tym, że TM w żaden sposób nie jest językowo wcześniejszy niż Q). Badania innych literatur dowodzą, że składnia jest mniej podatna na zmiany niż morfologia i słownictwo. Najlepiej byłoby więc studiować warianty i zmiany językowe, dla których istnieje forma (lub słowo) właściwie identyczne znaczeniowo (tzw. opozycja lingwistyczna), oraz warianty, które nie są ani powszechne, ani rzadkie. Na podstawie zaprezentowanych w książce *case studies* (2014, 145-210) R. Rezetko i I. Young dowiedli między innymi, że:

“[p]odstawowe, wspólne cechy językowe biblijnego języka hebrajskiego były wysoce stabilne w procesie przekazywania tekstów paralelnych, co jak można przypuszczać, dotyczy pism biblijnych w ogóle. Odwrotnie, mniej powszechne formy lingwistyczne były bardzo zmienne. Oba te rezultaty razem są doniosłe i pokazują, że o ile mniej powszechne formy językowe w tekstach, którymi dysponujemy, nie mogą być traktowane jako świadectwo najwcześniejszych etapów kompozycji literatury biblijnej, to jednak podstawowe cechy językowe biblijnego hebrajskiego mogą odzwierciedlać jej najwcześniejsze etapy” (2014, 155).

Inaczej mówiąc, biblijny język hebrajski charakteryzuje się językową stabilnością, a specyficzne zjawiska językowe, wariacje są bardzo płynne, tak że nie może być mowy o chronologicznej interpretacji form językowych. Natomiast dotychczas główną rolę w dyskusjach odgrywały niepowszechne czy wręcz rzadkie formy, których płynność jest bardzo duża. W najróżniejszych tekstach biblijnych powszechne formy nie różnią się pomiędzy sobą, inaczej ma się sprawa, gdy porównuje się biblijny z misznaickim językiem hebrajskim.

Druga metoda – analiza wariacji językowych (*Variationist Analysis* {2014, 211-403}) opisuje i wyjaśnia wariacje obecne w języku w odniesieniu do czasu i miejsca, jednostek i grup. Język charakteryzuje się bowiem płynnością czy strukturalną heteronomią. Jest to studium języka w kontekście społecznym czy kulturalno-społecznym. Socjolingwistyka interesuje się zasadniczo relacjami pomiędzy zachowaniami lingwistycznymi a sytuacją, rolą czy funkcją społeczną, czyli poszukuje korelacji społecznych dla wariacji językowych. Na potrzeby analizy wariacji trzeba dokonać wyboru tekstów, skomputeryzować je i opisać, zarówno pod względem językowym, jak ich danych pozalingwistycznych, takich jak autor, jego/jej wiek, płeć i pozycja społeczna, czas i miejsce. Socjolingwistyka historyczna ma zatem charakter na wskroś interdyscyplinarny. Takie podejście rodzi też szereg problemów. Bardzo mało wiadomo o okolicznościach powstania odległych czasowo tekstów. Problematiczne jest odróżnianie stabilnych (ustabilizowanych) i niestabilnych wariacji, ustalanie czynników

społecznych wpływających na język (oddolne wynikające z działań jednostek i w mniejszym stopniu uwarunkowane społecznie czy odgórne płynące z „wyższych” poziomów organizacji życia społecznego), korelowanie wariacji z danymi pozalingwistycznymi (przede wszystkim ze względu na ich brak), uchwycenie zróżnicowania językowego wewnątrz grupy, ustalanie stopnia rozpowszechniania¹⁵. Najlepiej prowadzić porównywaniami na podobnym typach tekstów, nie tylko gatunkowo czy formalnie, ale nawet co do długości, oraz wybierać jednostki językowe (reprezentantów, czyli fenomeny, „formy” językowe) dla poszczególnych typów – tzw. tokeny, które mają wyższą częstotliwość i które posiadają identyczne czy podobne znaczeniowo warianty. Zbieżność znaczeniowa jest jednak problematyczna w przypadku wariacji składniowych i leksykalnych, gdyż ich pełna synonimiczność zawsze budzi wątpliwości (wariacje leksykalne zdają się ponadto przypadkowe nawet w dużych korpusach). Częstotliwość występowania tokenów powinna być wystarczająco duża (min. 10-15, lepiej nie mniej niż 30), a elementarna nieufność jest konieczna wobec niezwykłych, niepowszechnych i źle poświadczonych tokenów. Stąd badania nad biblijnym językiem hebrajskim natrafiają na szereg przeszkód ze względu na niewielką ilość źródeł i ich złożoność literacką, brak niezależnych danych pozalingwistycznych, płynność wariantów językowych, ograniczoną ilość znaczących tokenów, dystans względem mowy. Dlatego też pełna analiza wariacji w przypadku biblijnego języka hebrajskiego nie jest możliwa. Przeważnie nie da się stwierdzić, czy mamy do czynienia z innowacją, stylistycznym wariantem itp. Tak czy inaczej model chronologiczny jest prawie zawsze nieprawdopodobnym wyjaśnieniem. R. Rezetko i I. Young za najbardziej prawdopodobne wyjaśnienie uznali stylistykę: warianty

---

¹⁵ Badania wskazują, że ok. 10-20% innowacji zostaje skutecznie, choć stopniowo upowszechnione, co nie jest tożsame z porzuceniem wcześniejszych form ani trwałością zmiany.

należą do świadomego wyboru stylistycznego¹⁶, być może wczesnych adaptatorów nowych form. Na przykład w Ne, gdy istniał wybór wariantu, w 88% posłużono się tradycyjnym, „wczesnym” wariantem. Nic nie wskazuje na to, że dwa różne warianty językowe i sposoby ich rozpowszechniania miały takie samo pochodzenie. Zmiany miały charakter płynny, a język stanowi swego rodzaju kontinuum. *Case studies* (2014, 245-403) dowodzą, że warianty językowe są wielowymiarowe, nietrwałe i nielinearne. Nieco łatwiej dają się kategoryzować warianty leksykalne, ale i one pojawiają się nieregularnie. W najlepszym razie „późne” warianty są peryferyjne wobec „wczesnych”, które z powodzeniem dominują w „późnych” księgach (autorzy przyznają, że dla *case studies* przyjęto uproszczone grupowanie i datowanie źródeł). Pojawianie się zmian uchodzących za „późne” mogą być wynikiem konserwatyzmu lub braku konserwatyzmu językowego autorów/redaktorów/kopistów – czymś co można by nazwać stylem. Na pewno nie może to być jedyne wyjaśnienie istnienia wariantów językowych, w grę wchodziłyby też dialekt, idiolekt, socjolekt itp. Po raz kolejny okazuje się, że w biblijnym języku hebrajskim mamy czynienia ze stosunkowo dużą stabilnością w ogólnej skali, typową dla języka „wysokiego” czy standardowej literatury, przy jednoczesnej bardzo dużej płynności drobnych wariantów językowych. Wystarczyłoby nie grupować tekstów biblijnych w duże zbiory, by w analizie od razu ujawniły się znaczące różnice wewnątrz takich zbiorów. Dotychczas badacze jednak chętnie pracowali na stosunkowo dużych zbiorach i dzięki temu określali je jako „wczesne” czy „późne”. Dla dalszych badań nad biblijnym językiem hebrajskim konieczne byłoby zbudowanie baz komputerowych służących analizom lingwistycznym oraz stworzenie gramatyk poszczególnych ksiąg, które mogłyby ukazać idiolekty czy bibliolekty autorów ksiąg biblijnych.

¹⁶ Do podobnego wniosku w badaniach nad językiem hebrajskim rękopisów qumrańskich, a więc na stosunkowo wąskiej bazie źródłowej i ograniczonej czasowo, dochodzi Muchowski 2001, 118-119.145 (zob. też 204).

5. Wnioski

Trudno byłoby na dzień dzisiejszy pokusić się o rozstrzygnięcie, czy teza R. Rezetko i I. Younga o stylistycznym charakterze obserwowanych wariacji (i zmian) w biblijnym języku hebrajskim zyska szersze uznanie i zostanie potwierdzona w dalszych badaniach. Jednak ich krytyka modelu chronologicznego jest zasadna i nie może być pominięta przez nikogo, kto chce wyjaśniać różnice językowe w tekstach biblijnych za pomocą chronologii. Nie można stawiać przekonujących tez, bazując na założeniach, które zostały już negatywnie zweryfikowane (sfalsyfikowane) przez badania biblistyczne. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że wszystkie księgi biblijne mają za sobą niezwykle złożoną historię powstania (Sławik 2013), a datowanie ogromnej części tekstów budzi poważne wątpliwości¹⁷. Operowanie wielkościami takimi jak Deuteronomiczne dzieło historyczne (nawet wyłączając z niego niektóre księgi) czy 1-2Krn, Ezd-Ne nie może się ostać w ogniu krytyki. Zdecydowany opór biblistów musi też wywoływać niewzruszone przekonanie o tak znaczącym zasięgu przedwygnaniowych materiałów literackich, jak to postulują badacze operujący modelem chronologicznym. Pomimo stabilności przekazu tradycji biblijnych, stan źródeł – a mamy do dyspozycji w rzeczywistości jedynie zwoje znad Morza Martwego i średniowieczne manuskrypty TM – musi stawiać pod znakiem zapytania możliwości stosowania nawet najbardziej wyrafinowanych narzędzi lingwistycznych. Co więcej, model chronologiczny kryje w sobie błędne koło. Badania lingwistyczne opierają się na – jak się obecnie wydaje, w znaczącej mierze błędnych – założeniach co do datowania tekstów i ksiąg biblijnych oraz co do ich spójności literackiej (a nawet przeświadczeniu o absolutnej stabilności przekazu tekstu spółgłoskowego), a ich rezultaty są wykorzystywane do potwierdzenia

---

¹⁷ Wystarczy sięgnąć do Zenger et al. 2008 oraz współczesnych komentarzy biblijnych (np. z serii *Biblischer Kommentar. Altes Testament*, Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament, *Altes Testament Deutsch*, *International Critical Commentary*, *World Biblical Commentary* i in.).

chronologicznego interpretowania zjawisk językowych i datowania tekstów biblijnych. Ponad wszelką wątpliwość trzeba stwierdzić: nie ma analizy lingwistycznej (w hebraistyce i nie tylko) bez krytyki tekstu i krytyki literackiej (biblistyki) ani świadomie uprawianej egzegezy biblijnej bez lingwistyki. Na chwilę obecną klasyczna terminologia wczesny/klasyczny *versus* późny biblijny język hebrajski jawi się jako myląca. Choć chronologiczna interpretacja wariantów i zmian językowych nie jest wykluczona, to musiałaby być dużo lepiej ugruntowana i wiele wskazuje na to, że może mieć zastosowanie tylko w niektórych przypadkach. Konieczna jest elementarna nieufność wobec wiązania datowania z fenomenami językowymi.

Między innymi studia R. Rezetko i I. Younga pokazują, z jak szerokim i interesującym przedmiotem badań mamy do czynienia, którego eksplorowanie wymaga specjalistycznych studiów, i to studiów interdyscyplinarnych. Choć postulat interdyscyplinarności we współczesnej nauce wydaje się czasami nadużywany (reakcja na zagubienie w studiach szczegółowych?), to w przypadku biblijnego języka hebrajskiego jest nieunikniony.

Bibliografia

- Ahituv, Shmuel. 2008. *Echoes from the Past: Hebrew and Cognate Inscriptions from the Biblical Period*. Tłum. i red. naukowa Anson F. Rainey. Jerusalem: Carta.
- Barton, John. 2014. *Ethics in Ancient Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- Davies, Philip R. 2003. „Biblical Hebrew and the History of Ancient Judah: Typology, Chronology and Common Sense.” W *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 369), red. Ian Young, 150-163. London/New York: T. & T. Clark.
- Kim, Dong-Hyuk. 2013. *Early Biblical Hebrew, Late Biblical Hebrew, and Linguistic Variability: A Sociolinguistic Evaluation of the Linguistic Dating of Biblical Texts* (Vetus Testamentum Supplements 156). Leiden/Boston: Brill

- Ehrensverd, Martin. 2003. „Linguistic Dating of Biblical Texts.” W *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 369), red. Ian Young, 164-188. London/New York: T. & T. Clark.
- Eskhult, Mats. 2003. „The Importance of Loanwords for Dating Biblical Hebrew Texts.” W *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 369), red. Ian Young, 8-23. London/New York: T. & T. Clark.
- Fassberg, Steven E. 2008. „The Infinitive Absolute as Finite Verb and Standard Literary Hebrew of the Second Temple Period.” W *Conservatism and Innovation in the Hebrew Language of the Hellenistic Period: Proceeding of a Fourth International Symposium on the Hebrew of the Dead Scrolls & Ben Sira* (Studies on the Texts of the Desert of Judah LXXIII), red. Jan Joosten, Jean-Sebastien Rey, 47-60. Leiden/Boston: Brill.
- Gevirtz, Stanley. 1986. „Of Syntax and Style in the «Late Biblical Hebrew» – «Old Canaanite» Connection.” *JANES* 18: 25-29.
- Gesenius Wilhelm. 1813. *Hebräische Grammatik*. Halle: Rengersche Buchhandlung.
- Hurvitz, Avi. 1974. „The Date of the Prosa-Tale of Job Linguistically Reconsidered”. *Harvard Theological Review* 67: 17-34.
- Hurvitz, Avi. 2003. „Hebrew and Aramaic in the Biblical Period: The Problem of ‘Aramaisms’ in Linguistic Research on the Hebrew Bible.” W *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 369), red. Ian Young, 24-37. London/New York: T. & T. Clark.
- Hurvitz, Avi. 2014. *A Concise Lexicon of Late Biblical Hebrew. Linguistic Innovations in the Writings of the Second Temple Period*. In *Collaboration with Leeor Gottlieb, Aaron Hornkohl and Emmanuel Mastey* (Vetus Testamentum Supplements 160). Leiden/Boston (MA): Brill.

- Joosten, Jan. 2013. „Linguistic Clues as to the Date of the Book of Job: A Mediating Position.” W *Interested Readers: Essays on the Hebrew Bible in Honor of David J.A. Clines*, red. James K. Aitken, Jeremy M.S. Clines, Christl M. Maier, 347-357. Atlanta: SBL Press.
- Joosten, Jan. 2015. „Pseudo-Classicism in Late Biblical Hebrew”. Referat przedstawiony na konferencji *Die Hebräische Bibel und die Perser – Literaturgeschichtliche und religionsgeschichtliche Beobachtungen zur Rolle der Perser in den Schriften Israels und des antiken Judentums*, Eisenach, 14-17 maja.
- Kropat, Arno. 1909. *Syntax des Autors der Chronik verglichen mit der seiner Quellen: Ein Beitrag zur historischen Syntax des Hebräischen* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 16). Gießen: Töpelmann.
- Morag, Shelomo. 1988. „Qumran Hebrew: Some Typological Observations.” *Vetus Testamentum* 38 (2): 148-164.
- Muchowski, Piotr. 2001. *Hebrajski qumrański jako język mówiony* (Seria Językoznawstwo 23). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Naudé Jacobus A. 2003. „The Transitions of Biblical Hebrew in the Perspective of Language Change and Diffusion.” W *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 369), red. Ian Young, 189-214. London/New York: T. & T. Clark.
- Person, Raymond F. Jr. 2010. „The Linguistic Difference between the Deuteronomic History and the Book of Chronicles.” W *The Deuteronomic History and the Book of Chronicles: Scribal Works in an Oral World* (SBL: Ancient Israel and Its Literature 6), Person Raymond F., 23-40. Leiden/Boston: Brill.
- Pietsch Michael. 2004-2007. „Tempus und Syntax: Einige Überlegungen zur syntaktischen Funktion der weqātal-Formel in 2 Kön 23,4-15.” *Zeitschrift für Althebraistik* 17-20: 159-177.
- Polzin, Robert. 1976. *Late Biblical Hebrew: Toward an Historical Typology of Biblical Hebrew Prose* (Harvard Semitic Monographs 12).

- Missoula Montana: Scholars Press.
- Reich, Ronny. 2011. *Excavating the City of David. Where Jerusalem's History Began*. Jerusalem: Israel Exploration Society/Biblical Archaeology Society.
- Rezetko, Robert, i Ian Young. 2014. *Historical Linguistic and Biblical Hebrew: Steps Towards an Integrated Approach* (SBL: Ancient Near East Monographs 9). Atlanta: SBL Press.
- Shumarova, Nataliya. 2004. *Podstawy socjolingwistyki*. Tyczyn: Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza w Tyczynie.
- Schmidt, Werner H. 1997. *Wprowadzenie do Starego Testamentu*. Tłum. Peter Mathäus (tyt. oryg. *Einführung in das Alte Testament*, wyd. 5). Bielsko-Biała: Augustana.
- Sławik, Jakub. 2010. *Hiob przed Bogiem. Studium egzegetyczne prologu i epilogu Księgi Hioba oraz mów Hioba*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie.
- Sławik, Jakub. 2013. „Historia powstania tekstu/ów Biblii Hebrajskiej – szkic.” *Rocznik Teologiczny* 55: 5-16.
- Stein, George. 2008. „Die Bücher der Chronik.” W *Einleitung in das Alte Testament* (Kohlhammer Studienbücher 1,1), Zenger, Erich et al., wyd. 7, 249-262. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
- Strauß, Hans. 2001. „Theologische, form- und traditionsgeschichtliche Bemerkungen zur Literargeschichte des (vorderen) Hiobrahmens: Hiob 1-2.” *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 113: 553-565.
- Tov Emmanuel. 1997. *Der Text der Hebräischen Bibel: Handbuch der Textkritik*. Tłum. z ang. Heinz-Josef Fabry. Stuttgart/Berlin/Köln: Verlag W. Kohlhammer.
- Young, Ian. 2003. „Introduction: The Origin of the Problem.” W *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 369), red. I. Young. London/New York: Bloomsbury Publishing/T. & T. Clark.
- Young, Ian, i Robert Rezetko, Martin Ehrensverd. 2009. *Linguistic Dating*

---

of Biblical Texts. Volume 1: An Introduction to Approaches and Problems. London: Equinox.

- Young, Ian. 2009. „What is ‘Late Biblical Hebrew’?” W *A Palimpsest: Rhetoric, Ideology, Stylistics, and Language Relating to Persian Israel*, red. Ehud Ben Zvi, Diana Edelman, Frank Polak, 253-268. Piscataway, NJ: Gorgias Press.
- Wright, Richard M. 2003. „Further Evidence for North Israelite Contributions to Late Biblical Hebrew”. W *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 369), red. Ian Young, 129-148. London/ New York: T. & T. Clark.
- Zenger, Erich et al. 2008. *Einleitung in das Alte Testament* (Kohlhammer Studienbücher 1,1), wyd. 7. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.